

Т.Шевченко і літературний канон: бачення, інтерпретація, роздуми

*Прадавній отче, прадавній мастаче,
Будь мені до помочі нині і повсякчас
(Дж.Джойс. Портрет митця замолоду)*

*Ми восени такі похожі
Хоч капельку на образ божий...
(Т.Шевченко. Кобзар)*

У кордонах кожної національної літератури з'являються імена, які визначають подальший її розвиток, стимулюють численні естетичні і творчі процеси, зрештою творять свою окрему епоху, моделюючи життя і поступ літератури загалом. Саме такі імена складають основу літературного канону, поняття, яке слід розглядати у межах реєстру антиномій, які структурують його дефінітивне поле. У процесі дефініювання термін "канон" проходить дві фази: релігійну і секулярну, які мають свою специфіку і які взаємно виключають одна одну, коли йдеться про конкретну культурно-історичну добу і її літературу. Релігійний канон у суті своїй є одночасно і літературним, і богословським терміном. До простору літератури він наближається лише в епоху середньовіччя, коли християнська доктрина є настільки потужною, що творить собою дискурс офіційної літератури, який орієнтується на витворений у перших століттях після Р.Х. канон текстів Святого Письма. Саме ці 27 канонічних творів і визначали зміст літератури до Ренесансу, епохи, з якої починається відлік секулярного канону національних літератур. Європейський секулярний канон веде відлік від Петрарки й унікального за своїми рисами італійського ренесансу. Спробувати відшукати початки українського секулярного канону можемо в латиномовній поезії 14-16 століть, позначеній потужним впливом античної традиції, яка дає змогу розглядати український ренесанс у контексті європейського, а отже, і порівнювати певні естетичні і культурні пошуки України і Європи на хронологічному та мистецькому зрізах. Поняття "секулярний канон", за словами Г.Блума, "стало означати результат вибору між творами, котрі борються один з одним за виживання, зробленого – як хто переконаний – панівними соціальними групами, освітніми інституціями, критичними школами або, як вважаю я, пізнішими авторами, котрі почувають на собі вагу спадку того чи іншого автора-попередника" [1, 25–26]. Або, як вважає Н.Зборовська, "літературна канонізація – це редуційна інтелектуальна стратегія, яка

спрямована на вибір певного кола авторів, ідей, тем, художньої мови"

[11]. Говорити про витворення секулярного або літературного канону доводиться, з одного боку, у межах літературної критики, яка покладена на творення рецептивної бази національної літератури, з іншого – на роль особистості митця, його творчих (експліцитних та імпліцитних) потенцій у динаміці літературного процесу. Визначаючи, який із заявлених чинників витворення канону спрацьовує, варто зауважити той факт, що іменам, які ввійдуть до канону літератури, необхідне не одне покоління професійної критики, адже літературознавчо-рецептивні дослідження сучасників про сучасників є певною мірою реєстром "іміджевих і брендєвих письменників" [2, 13], які уже наступними поколіннями реципієнтів будуть трактуватися як постаті-одноденки. Значно перспективнішими і доцільнішими видаються спроби по-новому оцінити літературу попередніх культурно-історичних епох, а відтак і дати шанс на оновлення рецептивної бази, присвяченої конкретним постатям у літературі. Яким чином самі письменники долучаються до творення літературного канону? По-перше, визначаючи своїх попередників та пророкуючи наступників – те, що можна означити батьківством – що, фактично, спричинило визначення індивідуальних канонів для окремого автора. Наприклад, Т.Гундорова зробила спробу визначити такий канон для Андруховича-прозаїка з огляду на традицію української літератури: "Там, напевно, мав би бути присутнім Валерій Шевчук. Сам Валерій Шевчук називає своїми попередниками в ХХ сторіччі деяких представників "розстріляного відродження" – Валер'яна Підмогильного тощо. Перед ними, очевидно, – Іван Левицький, але своїми нехрестоматійними творами – романом "Хмари" і т. п. Ще раніше — Сковорода. Перед Сковородою — бароко, козацькі літописці, Іван Вишенський... Тобто треба вибудувати такий канон аж до "Повісті врем'яних літ..." [4, 18]. А це підтверджує явище створення усталеного літературного канону, вважає Володимир Панченко, адже "поєднання індивідуальних канонів і створює загальний" [12].

Інший бік індивідуального літературного канону не пов'язаний із літературною традицією, а апелює до певних авторитетів у літературі попередніх періодів, якими (авторитетами чи конкретними їхніми поглядами, досягненнями тощо) просто послуговується, як герой Джойсового "Портрета митця замолоду" Стівен Дедалус Арістотелем та Томою Аквінським: "Зараз вони мені потрібні, - говорить він у розмові із учителем-єзуїтом, - тільки для власної користі й ужитку, поки в їхньому світлі я добуваю щось для себе. Коли лампада чадить чи смердить, я спробую вкоротити гніт. Коли з неї мало світла, я продам її й куплю іншу" [5, 191]. Але таке естетичне споживацтво, у найкращому із значень цього поняття, не має нічого спільного із процесом витворення канону, адже справжнім і найскладнішим випробуванням авторської канонічності є здатність "перевершити традицію і підім'яти її під себе" [1, 36]. Як вважає Гарольд Блум, "питання сьогодні стоїть так: чи зможеш ти заставити традицію звільнити для тебе місце, розштовхавши ліктями її зсередини..." [1, 36]. Власне, на цьому етапі існує небезпека зіштовхнутися з явищем самоканонізації як результатом надто наполегливого бажання автора потрапити до реєстру літературного канону. А це у свою чергу може свідчити про те, що літературний канон не "закам'янілий" і "задубілий", а "живий" і, "як і всі списки чи каталоги, послуговується швидше методами включення, аніж виключення", але тоді постає проблема критеріїв потрапляння певних текстів та їх авторів до складу літературного канону. Тут, на мою думку, варто скористатися як базовими критеріями, визначеними Г.Блумом у "Західному каноні", а саме "своєрідною міткою оригінальності [...], якою є незвичність" ("strangeness", дослівно "дивність") [1, 9] з одного боку і, що важливіше, "принципом селективності, котрий є елітарним настільки, наскільки він спирається на суворі мистецькі закони" [1, 28] з іншого. Поєднуючи в одному контексті ім'я Т.Шевченка і поняття "літературний канон", робимо спробу наблизитись до відповідей на питання про те, який Шевченко потрібен українській літературі, яким він у ній з'явився, чим для неї був та є і якою українська література була б без нього.

Шевченко як творець літературного канону. Т.Шевченко, подібно до У.Шекспіра в англійській літературі, є своєрідним "секулярним писанієм, він окреслює коло і своїх попередників, і наступників, й організує їх у єдиний канон" [1, 31]. Згадуване вище явище батьківства у літературі спрацьовує у контексті визначення Шевченком власного канону, який С.Єфремов у своїй "Історії українського письменства" візьме за основу, визначаючи знакові постаті української літератури. Про І.Котляревського у вірші "На вічну пам'ять Котляревському" Шевченко пише таке: "Будеш, батьку, панувати, / Поки живуть люди; / Поки сонце з неба сяє, / Тебе не забудуть!" [10, 15] – позбавляючи тим самим постать Котляревського від забуття і перевершуючи його силою свого поетичного таланту.

Своєрідним символом українськості є для Шевченка Г.Квітка-Основ'яненко, до якого поет звертається з проханням, яке є ним лише за формою і яке визначає за Квіткою роль вісника України і його мистецького обереха, який єдиний здатний витворити у пам'яті образ України своїми текстами: "Утни, батьку, щоб нехотя, / На весь світ почули, / Що діялось в Україні [...] Утни, батьку, орле сизий! / Нехай я заплачу, / Нехай свою Україну / Я ще раз побачу" [10, 57]. Високо оцінив Шевченко творчий потенціал Марії Вілінської, назвавши її "пророком нашим" і "своєю донею" [10, 342] у поезії "Марку Вовчку". Своім другом називає Шевченко М.Гоголя в присвяті "Гоголю"; наголошуючи на відмінності їхніх творчих методів "ти смієшся, а я плачу, великий мій друже" [10, 186] – утверджує певне творче єднання у розумінні проблем, ними побачених, переосмислених і зображених.

Шевченко як центр літературного канону. Т. Шевченко першим відкрив для українців ту Україну, про яку вони не знали, показав їм їх самих, назвав їх українцями, означив для них батьківщину не лише як топос, а й як ментальний та аксіологічний простір буття і світовідчуття. Поет як взірець самоідентифікації українства продемонстрував перфектний за суттю своєю критичизм при винятково потужному патріотизмі. Шевченко – творець Україно-простору.

Шевченко як загроза літературному канону. Поява у літературі митця Шевченкового рівня схожа на вибух наднової зірки, після нього у космосі ще мільярди світлових років залишається потужний енергетичний слід. Українська література як структура, впорядкована за своїми власними законами, після появи Т.Шевченка пережила період мистецького безпліддя, своєрідної шевченкоманії, яка спричинила прихід у літературу маси епігонів творчості Т.Шевченка. І вочевидь не через брак поетичного таланту у них, а швидше через неможливість перекрити собою обсяг Шевченкового генія, який тяжів над поетами постшевченкової доби, який є основою індивідуального канону письменників сучасності, звести Шевченка у стан минулого часу і зробити традицією, творенню якої присвячено літературознавчі досягнення XIX століття. Острах перед унікальністю, перфектністю творчої сутності поета призвело зрештою до особистісних конфліктів митців із власними творчими "Я". Неспроможність подолати тяжіння поетичного слова Т.Шевченка позбавила українську літературу (за винятком ранньої творчості) унікального таланту Юрія Федьковича, який у поезії і лір-епіці (уже поемою "Дезерти") повністю дублює поетику, строфіку, ритміку Шевченка, залишаючись принаймні у власному тематичному вимірі, який йому вдається зберегти лише у прозі і драматургії і який, бодай частково, було принесено у жертву Шевченковому таланту.

Шевченко як втілення літературного канону. У своєму "Щоденнику" 1 липня 1839 р. Тарас Шевченко написав про своє

покликання стати поетом: "Дивне, одначе, це всемогутнє покликання. Я добре знав, що живопис — моя майбутня професія, мій хліб насущний, та замість того, щоб вивчити її глибокі тайнства та ще й під проводом такого вчителя, яким був безсмертний Брюллов, я компоновав вірші, за які мені ніхто й шага не заплатив і які врешті позбавили мене волі та які, не дивлячись на всемогутню нелюдську заборону, я все-таки нишком ліплю і навіть подумую іноді про те, щоб надрукувати [...] Справді, дивне це невгамовне покликання!" [10, 136] Усвідомлення Шевченком своєї місії у літературі призвело до сприйняття поета як пророка, ікони, генія, Великого Кобзаря, але не унікального за своєю суттю митця, якому належить низка естетично завершених текстів. Хоча таку спробу робить О.Пріцак, говорячи про вибір Шевченка стати поетом, а згодом і пророком: "Він (*Шевченко* — *О.П.*) зрозумів, що його завдання далеко вище: він усвідомив собі, що він не тільки поет, він — натхненний провідник, він — пророк, Єремія України. Тому він вмістив після портрета Єремії та його слів свій автопортрет, за яким слідує його, Тарасові слова — об'явлення, з яким він звертається до свого замілого народу, щоб його розбудити, надихнути до визвольної дії. Його об'явлення — це, власне, "Три літа". Ось так Шевченко-пророк — народився" [9, 189]. Але канонізувавши Шевченка таким чином, критика на довгий час позбулася проблеми осягати висоти поетового генія, спричинила певне консервування Шевченка в каноні, що перетворило митця на збірник цитат, крилатих висловів, фразеологізмів тощо. Залишається питанням, навіщо взагалі визначати канон окремо взятої літератури, будувати ієрархію, визнавати за кимось право бути генієм, а іншим не залишати нічого, крім відчуття повної чи часткової їхньої поразки. "Читання творів, що увійшли до Канону, нікого не зробить кращою або гіршою людиною, **F** вважає Блум, **F** корисним чи злочинним громадянином. Бо ж внутрішній діалог розуму із самим собою не є жодною соціальною реальністю. Канон може дати людині лише вміння правильно використовувати власну самотність, ту самотність, котра врешті набуває форми конфлікту із розумінням власної смертності і скінченності" [1, 37]. Однак канон потрібен як "мистецтво пам'яті", яке дає змогу моделювати "культурологічне мислення" і сприяти процесам пізнання. Ми завдячуємо Шевченку не лише образами мислення, а й самою здатністю мислити. Без Шевченка не було б нас самих, ким би ми не були, як і не було б української літератури, такої, якою ми її знаємо, наділеною даром Шевченкового слова.

1. Блум Г. Західний канон: книги на тлі епох / Пер. з англ. під загальною редакцією Р. Семківа. — К., 2007; 2. Бондар-Терещенко І. Постмодерн: геопоетика, психологія, влада. — Тернопіль, 2005; 3. Голобородько Я. Артеґраунд. Український літературний істеблшмент. — К., 2006; 4. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн. — К., 2005; 5. Джойс Дж. Портрет митця замолоду: Роман / Пер. англ. Мар'яни Прокопович. — Львів, 2005; 6. Дзюба І.

Тарас Шевченко. Життя і творчість. – К., 2008; 7. *Єфремов С.* Історія українського письменства. – К., 1997; 8. *Зборовська Н.* Код української літератури. Проект психоісторії новітньої української літератури. — К.,2006; 9. *Прицак О.* Шевченко-пророк. – К., 1993; 10. *Шевченко Т.* Кобзар. – К., 2002.; 11. <http://www.ji.lviv.ua/n13texts/zborovs.htm>; 12. http://www.fact.kiev.ua/events/event_32/.